

EEN DOOPVONTBASEMENT IN DE KERK VAN FEERWERD: EEN BELANGRIJK ARCHEOLOGISCH-LITURGISCH FENOMEEN

J.W. BOERSMA

Vakgroep Archeologie, Groningen, Netherlands

ZUSAMMENFASSUNG: 1992 kam bei Restaurierungsarbeiten in der Dorfkirche von Feerwerd, Provinz Groningen, unter dem Fußboden ein Backsteinfundament zutage. Dieses war ursprünglich kreisförmig (Durchmesser 2,2 m), etwa die Hälfte war noch erhalten. Die oberen Steinlagen waren entfernt, konnten jedoch rekonstruiert werden. Die Form des Fundamentes mag ein abgetreppter Kegelstumpf aus drei konzentrischen Ringen gewesen sein, von denen jeder Ring aus drei Backsteinlagen bestand (ca. 28 cm hoch). Der Fund ähnelt einem Fundament, das 1969 während einer Kirchengrabung in Spijk, Provinz Groningen, gefunden wurde.

Die drei charakteristischen Elemente beider Konstruktionen sind: die Gesamtform, die Tatsache, daß die Anlagen in den gewachsenen Boden eingetieft sind, so daß in der zentralen runden Öffnung der gewachsene Boden ansteht und die Lage in der Längsachse in der Kirche, immer im Westen, auf Höhe der Eingänge in den Längswänden. Ähnliche Fundamente sind bei Kirchengrabungen in den Niederlanden nur selten entdeckt worden, in Deutschland – vor allem in Nordrhein-Westfalen – dagegen öfter. Untersuchungen in Kirchen in England und Dänemark haben ebenfalls derartige Anlagen erbracht.

Die Form und Größe des Sockels sind typisch für die erhöhte Standstelle eines Taufbeckens. Die Mittelloffnung stellt das Abflußloch dar, durch das das geweihte Taufwasser beim Leeren der Taufe, der mittelalterlichen Liturgie gemäß, unmittelbar in den geweihten Kirchenboden versickern konnte. Das Mittelloch entspricht der Abflußrinne einer Piscine, die in oder durch die Mauer eines mittelalterlichen Kirchengebäudes führt. Wenn die Bodendurchlässigkeit gering ist, befindet sich unter oder neben dem Sockel manchmal eine Senkgrube für das abfließende Wasser (*sacrarium*). Mittelalterliche stufige Taufbeckenpostamente gibt es heutzutage noch in England, Skandinavien und besonders auf der Ostseeinsel Gotland.

Laut Schneider (1988) fängt in Deutschland der Brauch, Taufen auf stufige Podeste zu stellen in der zweiten Hälfte des 12. Jhs. und in dem 13. Jh. an. Diese Tradition reicht bis in die frühe Neuzeit. Die Sockel in den Kirchen von Feerwerd und Spijk stammen wahrscheinlich aus dem 15. Jh. und werden nicht eine Taufe aus Stein, sondern eine aus Bronze getragen haben.

Mittelalterliche steinerne Taufen mit einer Abflußöffnung in der Mitte existieren ebenfalls. Solche Typen blieben vorwiegend auf der Insel Gotland erhalten. Diese steinernen Taufen mit Abflußöffnung sind ein deutlicher Hinweis darauf, daß ringförmige Sockel im Westen einer Kirche als Unterbauten von Taufbeckenpostamenten zu betrachten sind.

STICHWÖRTER: Taufsteinsockel, Taufbeckensockel, Taufbeckenpodest, Taufbeckenpostament, Taufstein mit Abflußöffnung in der Mitte, Taufwasser, Sacrum, Feerwerd, Spijk.

1. INLEIDING

Met veel fanfare werd op 2 oktober 1993 de dorpskerk van Feerwerd weer in gebruik genomen. De restauratie was voltooid. Het decembernummer van het tijdschrift *Groninger Kerken* wijdt er ruim aandacht aan.¹ Daarbij worden in een redactionele inzet instanties, bedrijven en personen genoemd die bij de restauratiewerkzaamheden betrokken waren. Hieronder staat ook vermeld het Biologisch-Archeologisch Instituut (B.A.I.) der Rijksuniversiteit Groningen (R.U.G.), en wel vanwege 'bodembkundig onderzoek'. Een correctie lijkt op zijn plaats. Oudheidkundig bodemonderzoek – want dat lijkt te worden bedoeld – met als opzet de

geschiedenis van het gebouw met archeologische methoden te onderzoeken en daarbij in het bijzonder te letten op aanwijzingen voor het voorkomen van bouwsels die het kerkgebouw voorafgingen, heeft niet plaatsgevonden. In maart 1992 is door medewerkers van het B.A.I. alleenaandacht besteed aan een bakstenen constructie die onder de houten vloer te voorschijn was gekomen.² Een op het eerste gezicht doorsnee bodemvondst, waarvan bij nader inzien echter de implicaties verder reiken dan de historie en het belang van dit kerkgebouw alleen. De vondst heeft een grotere betekenis en is vooral van belang voor de kennis van bepaalde liturgische gebruiken die in de late middeleeuwen hier en elders gangbaar waren. We mogen de

vinders en melders dan ook dankbaar zijn voor hun attentie die maakte dat het fenomeen archeologisch niet onopgemerkt bleef.

2. SITUERING EN BESCHRIJVING VAN DE VONDST

Genoemde constructie (fig. 1 en 2) bevindt zich in het westelijke eind van het schip in de as van de kerk – op gelijke afstand van de noord-, zuid- en westgevel – ter hoogte van beide tegenover elkaar gelegen, voormalige toegangen in de langsmuren. De huidige ingang via de toren dateert van 1859. Het betreft een oorspronkelijk cirkelvormig object uit baksteen dat voor de helft bewaard bleef. De opbouw bestaat uit een buitenring ter dikte van drie lagen (ca. 28 cm) met een hoger gelegen, concentrische binnenring die niet óp, maar tegen de buitenring aan ligt en (nog) één laag dik is (ca. 8,5 cm). De totale hoogte bedraagt ca. 38 cm, de doorsnee buitenwerks 2,20 m.

De stenen in de onderste en middelste laag van de buitenring zijn ingekorte strekken, de (incomplete) bovenste laag bestaat uit radiaal gelegde hele strekken, waaronder taps toelopende putstenen. Bij de stenen uit de binnenring gaat het weer om ingekorte strekken. In alle gevallen liggen de stenen op hun plat.

In het centrum met een doorsnee van 1,20 m ligt de verwerkte ondergrond aan de oppervlakte. Hierin liggen aan de oostkant tegen de binnenring twee oost-west gerichte, parallelle rijen van elk twee stenen lang op hun plat. De ruimte tussen beide rijen, die aan de westkant door een soortgelijke steen wordt afgesloten, bedraagt 20 cm. De stenen zijn qua formaat en hoogteligging gelijk aan die uit de binnenring.

Een steen uit de bovenste laag van de buitenring meet 31x14,5x9,5 cm, een exemplaar uit de binnenring ?x14,5x8,5 cm. Het aantal vastgelegde steenformaten is gering, omdat de constructie ten behoeve van het onderzoek niet werd afgebroken, maar vanwege haar zeldzaamheid intact gelaten is.

De rij kantstenen die het halfcirkelvormige object

Fig. 1. Feerwerd. Fragment doopvontsokkel. Gezien uit het zuidoosten. Foto Jan Hovinga, Zuidlaren.

N.H.kerk Feerwerd

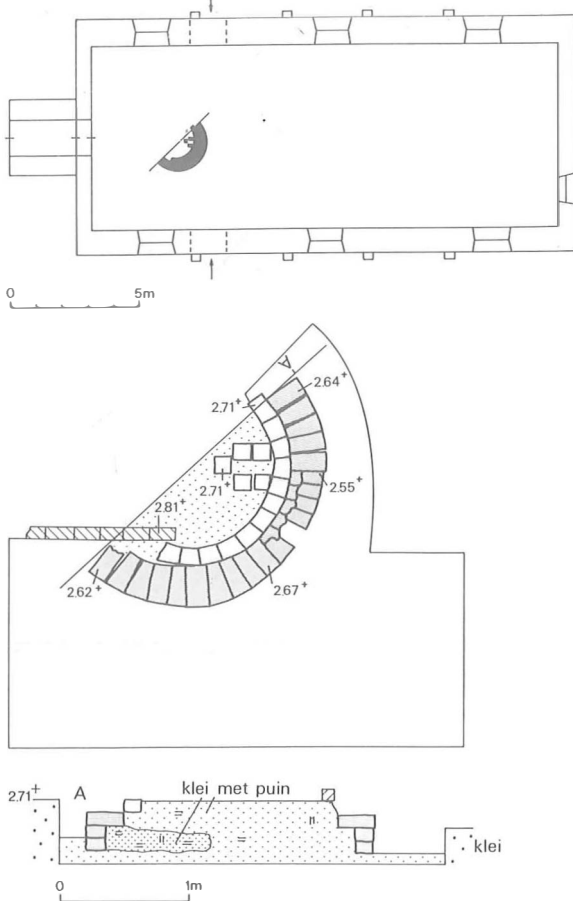

Fig. 2. Feerwerd. Dooptvontsokkel. Situering, bovenaanzicht en langsdoorsnede. Tek. J.H. Zwier.

aan de westzijde snijdt, maakt geen deel uit van de constructie. Dit element is jonger en betreft de plint langs de zuidkant van het middenpad door de kerk.

3. IDENTIEKE CONSTRUCTIES EN HUN FUNCTIE

De gevonden constructie riep onmiddellijk herinneringen op aan een soortgelijke vondst met identieke ligging in de hervormde kerk te Spijk (gem. Delfzijl), die in 1969 tijdens een opgraving werd gedaan³ (fig. 3 en 4). Ook hier gaat het om een rond element uit baksteen in het westelijke eind van het schip in de as van de kerk – even ver verwijderd van de noord-, zuid- en westgevel – nabij de toegangen in beide langsegevels. Evenals in Feerwerd is de ingang via de toren van jongere datum, en wel van 1902. Zelfs de diameter van de constructie is gelijk aan het object in Feerwerd: 2,20 m. Daarentegen is de opbouw, die deels nog twee steen hoog is, rom-

meliger. Een andere overeenkomst is het (kleinere) centrum van 80x90 cm dat ook nu weer is uitgespaard en waarin de ondergrond aan de oppervlakte ligt. Vorm en situering kenmerken dit type vondsten als sokkels voor doopvonten.

De Feerwerd-vondst is dus niet uniek, al kost het moeite in Nederland overeenkomstige voorbeelden ter vergelijking aan te voeren. Zo bleek het fenomeen onbekend aan H. Halbertsma, die als medewerker bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in heel Nederland veel kerken archeologisch heeft onderzocht. Gaan we over de oostgrens in het qua cultuur verwante Noord-Duitsland op zoek naar tegenhangers, dan is ook daar de oogst mager, althans te oordelen naar wat adequaat gepubliceerd werd. Eerst in een overzichtswerk over het begin van de kerkbouw in Niedersachsen uit 1966 wordt gewag gemaakt van vier identieke constructies met identieke situering, die in plattegrond en doorsnede worden geadstrueerd aan de hand van een vondst in de kerk van Altenbruch (Stadt Cuxhaven) in de landstreek Hadeln (fig. 5). De andere vindplaatsen betreffen de kerken in het nabije Neuenkirchen, in Hankensbüttel (Kr. Gifhorn) in het zuidoosten van Niedersachsen en in de nog zuidelijker gelegen voormalige kloosterkerk in Pöhlde (Kr. Osterode am Harz) (Sommer, 1966: p. 101). Haiduck (1979: p. 91; 1992: p. 212 resp. 205) wijst op soortgelijke ontdekkingen in de kerken van Mulsum en Midlum (beide Kr. Cuxhaven) in Wursten, waar het om basementen uit veldkeien respectievelijk baksteen gaat, en op niet nader gespecificeerde vindplaatsen in Ostfriesland, Friesland en Butjadingen. Voorts kan uit de omschrijving in de nieuwste uitgave van Dehio's *Handbuch* (1992: p. 391) i.v. Ditzum (Kr. Leer) worden opgemaakt, dat ook daar in het westen van de kerk een overeenkomstige constructie gevonden is.

Behalve in Niedersachsen zijn dergelijke doopvontvoetstukken ook bekend uit Schleswig-Holstein en Nordrhein-Westfalen. Zo vermeldt Teuchert (1986: pp. 10-12) voor eerstgenoemde deelstaat een ringvormig fundament uit baksteen in het westen van de kerk van Garding (Kr. Nordfriesland) in Eiderstedt en een vierkant plaveisel uit veldstenen met een vergelijkbare situering in de kerk van Großsolt (Kr. Flensburg) in Angeln (fig. 6). In Nordrhein-Westfalen is het aantal soortgelijke vondsten groter, wat een gevolg zal zijn van de systematische wijze waarop daar de archeologische monumentenzorg plaatsvindt. Het meest complete object ter vergelijking vormt hier een (nog) twee treden hoog, rond bakstenen podium in de middenas van het schip van de stiftskerk te Cappel bij Lippstadt (Kr. Soest) (Schneider, 1988: pp. 164-165; fig. 10 en 11). Andere vindplaatsen in Westfalen van sokkels die hiermee kunnen worden vergeleken doch fragmentair of soms zelfs rudimentair voor de dag kwamen, zijn kerken te Herzfeld, Legden (Schneider, 1988: pp. 165-166 aanhaling), Benninghausen (Isenberg, 1982: p. 21; 1983a: p. 203), Bünde (Isenberg, 1983b: p. 48 en Abb.

Fig. 3. Spijk. Restant doopvontsokkel. Gezien uit het zuidoosten. Foto C.F.D.

39), Kamen-Methler (Hemker, 1991: pp. 127-129 en Abb. 1; Isenberg, 1992; fig. 7) en Herzebrock (Knepe & Peine, 1993: p. 47), in Lippe de kerken in Lage, Heiligenkirchen en Lemgo (Marienkirche) (Schneider, 1988: pp. 165-166 aanhaling).

Kijken we ook nog even naar het westen en noorden, dan zien we dat in Engeland een ronde doopvontsokkel werd opgegraven in een kerk te Winchester (Wilson & Hurst, 1967: pp. 291-292) en in Denemarken overeenkomstige exemplaren in de kerken van Blistrup (Olsen, 1966) en vier andere plaatsen op Seeland⁴ (Kjaer & Grinder-Hansen, 1988: p. 58 rechter kolom).

Uit bovenstaande opsomming, die uiteraard niet volledig is, blijkt zonneklaar dat in Noordwest-Europa sokkels voor doopvonten geen onbekende archeologische verschijnselen in kerken zijn.

4. DE FUNCTIE NADER BESCHOUWD

Eerder werd gereleveerd dat de onderhavige archeologische vondsten zich door hun vorm en situering als basis voor een doopvont kenmerken. Zo'n constatering verdient nadere uitleg.

De verklaring schuilt in de liturgie van de rooms-katholieke Kerk. Hierin had de doophandeling haar

vaste plaats. Ook de plek waar deze in de kerk plaatsvond, lag vast. In de voor-Reformatorische periode – de tijd na de Hervorming blijft buiten beschouwing – stond de doopvont in het westen van de kerk, vlak bij de hoofdingang (Pudelko, 1932: p. 15; Davies, 1962: pp. 61-63). Bij kleinere kerken is het vaak de westelijke travee die in aanmerking komt, soms ook het midden van het schip. Wezenlijk is de plaats waar zich de hoofdingang bevindt.

De situering van de vont in het westen had zowel een liturgische als een symbolische reden. De liturgische gaat terug tot het vroege christendom: de niet-ingewijde hoorde achterin de kerk, zo niet daarbuiten. De symbolische reden hangt hiermee nauw samen, want het kerkgebouw werd beschouwd als een afspiegeling van het christelijk universum waartoe de doop toegang gaf. Door middel van de doop – het eerste sacrament – deed de dopeling immers zijn intrede in de christelijke gemeenschap en stonden de andere sacramenten en daarmee het heil van de kerk voor hem open (Davies, 1962: p. 61; Teuchert, 1986: p. 10). Voor een doopplechtigheid verzamelde het gezelschap zich dan ook voor de ingang. Daar speelde zich een wezenlijk deel van het ritueel af. De feitelijke doop bij de vont binnen duurde relatief kort.

Nu de vorm. Deze is vrijwel altijd rond, wat gezien

N.H. kerk Spijk

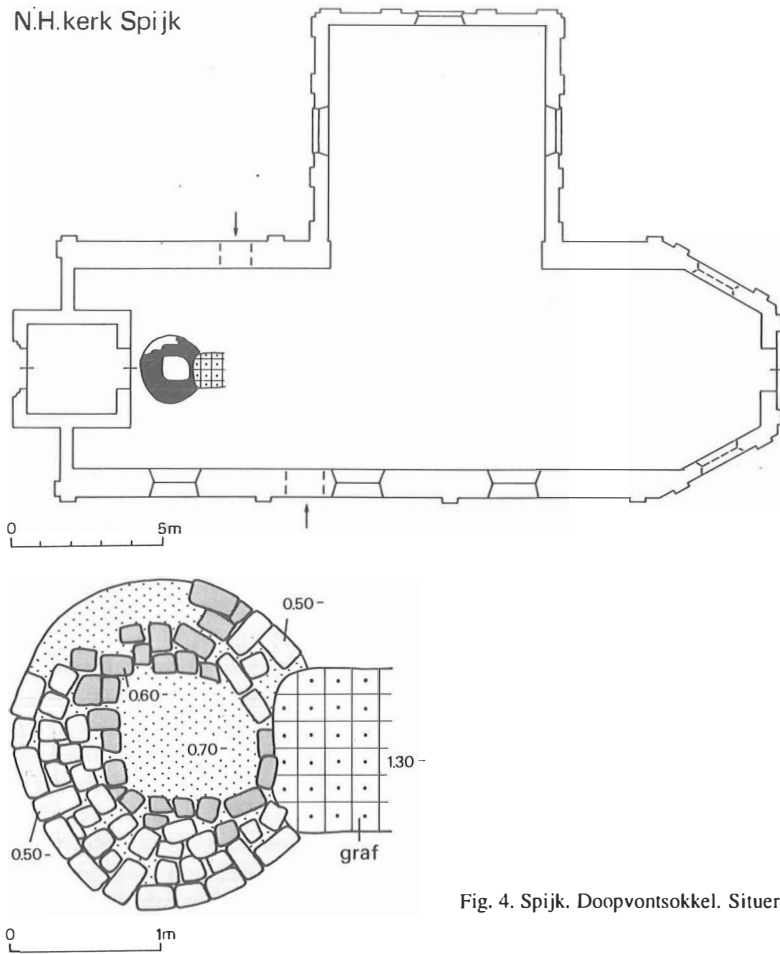
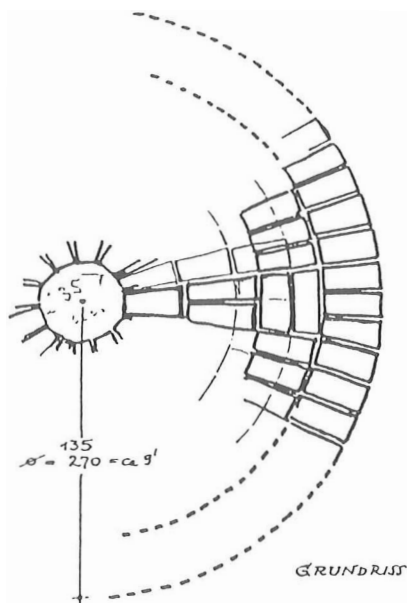

Fig. 4. Spijk. Dooptvontsokkel. Situering en bovenaanzicht. Tek. J.H. Zwier.

KIRCHE ZU ALTENBRUCH
AUFPLATZ IM WESTEN DER KIRCHE

0 50 100

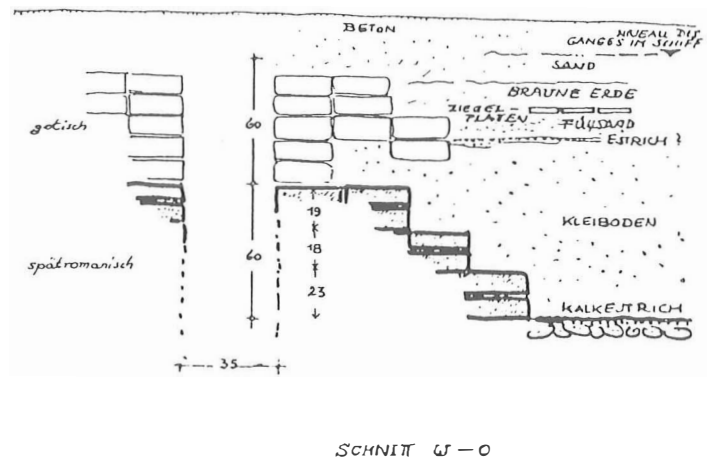

Fig. 5. Altenbruch. Fragment doopvontsokkel uit twee fasen. Boven­aanzicht en langs­doorsnede. De doorsnede laat zien dat de oudste sokkel drie en de jongere minimaal twee treden bezat. Naar Sommer (1966).

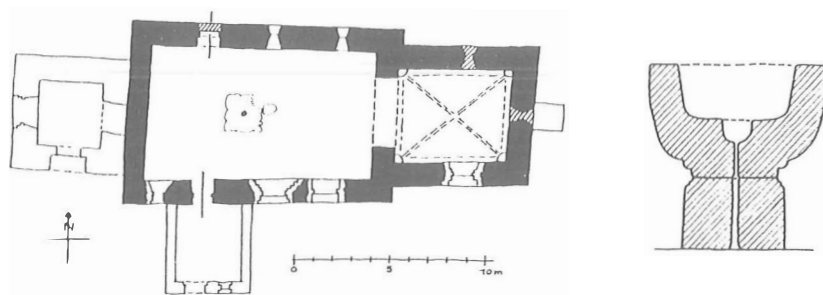

Fig. 6. Großsolt. Situering doopvontsokkel en langsdoorsnede over vont met centraal afvoerkanal. Naar Teuchert (1986).

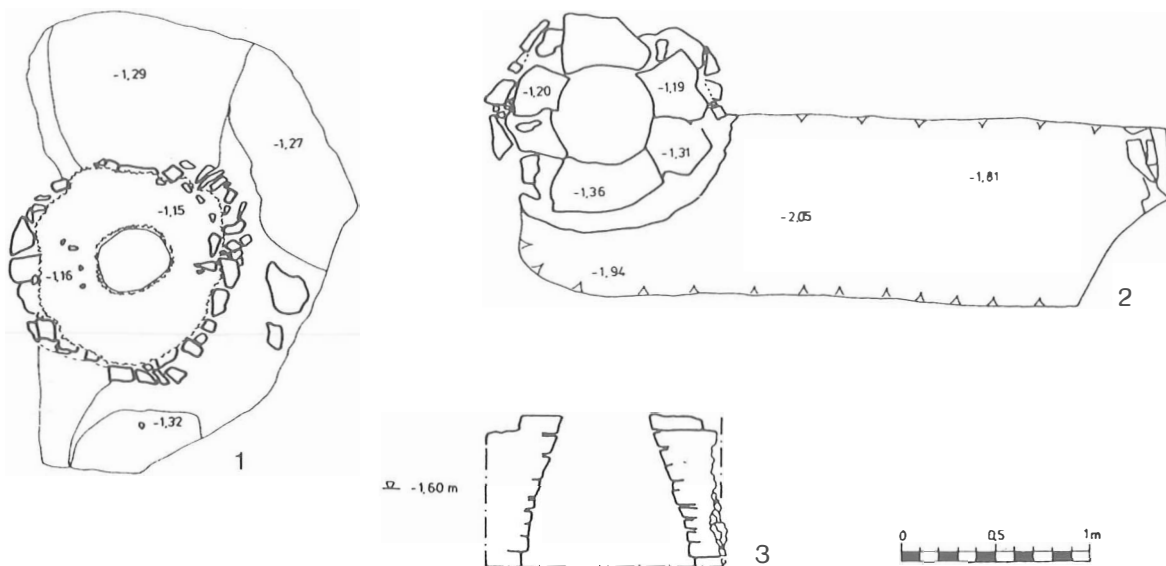

Fig. 7. Kamen-Methler. Bovenanzichten op twee verschillende niveau's en langsdoorsnede over het sacarium. Naar Hemker (1991).

de algemene gedaante van vonten ook voor de hand ligt. Een rechthoekige of vierkante onderbouw wordt in de kerk van Legden vermoed (Schneider, 1988: p. 166 aanhaling). Een element waaruit de functie van doopvontsokkel nog duidelijker naar voren treedt, is het gat in het midden. Het is de afvoer waardoor bij het legen van de vont het gewijde doopwater in gewijde grond kon weglopen. Soms is in de ondergrond onder het sokkelgat een schacht of een ruimte in andere vorm gegraven: het sacarium, het heilig putje, dat de functie heeft van zink- of zakput (bijvoorbeeld te Bünde en Kamen-Methler). De wanden van zo'n putje zijn meestal met steen bekleed. Daar waar het doopwater voldoende snel kon wegzakken, was zo'n putje natuurlijk niet nodig. Het fenomeen is vergelijkbaar met de piscina en haar afvoer, die in verschillende Groninger kerken bewaard bleef. Met water dat gewijd was of met gewijde zaken in aanraking was geweest, werd in de middeleeuwen volgens kerkelijk voorschrift zorgvuldig omgegaan: na gebruik diende het in gewijde grond weg te vloeien. Doopwater werd maar eenmaal per jaar ververs en gewijd, en wel aan de vooravond van Pasen of Pinksteren

waardoor die handeling in het teken stond van de opstanding of hemelvaart van Christus (Teuchert, 1986: p. 12).

In Nederland zijn bij enkele opgravingen sacraria teruggevonden zonder dat de vontstandplaatsen bewaard bleven. Het bekendst is het sacarium in het midden van de hervormde kerk te Oosterbeek (Glazema, 1949: pp. 46-48). Het bestond uit een grote kogelpot gevat in een mantel van mortel met een tufstenen ring waarboven weer een vierkante steen met centrale doorboring. Om het water in de ondergrond te laten verdwijnen, was in de bodem van de pot een gaatje aangebracht. Eronder bevond zich een omgekeerd kegelvormige put met een diepte van 0,80 m en een wand bekleed met veldkeien. De put zou volgens de opgraver uit de voorchristelijke tijd stammen, wat mij niet aannemelijk lijkt. Een putje in het westelijke eind van het schip van de hervormde kerk te Wijk bij Duurstede was gestapeld uit groot formaat baksteen (Halbertsma, 1978: p. 326). In Werl in Westfalen lag een minstens één meter diepe zinkput naast het doopvontbasement (Trier, 1989: pp. 65-66). Andere vindplaatsen van sacraria in Duitsland zijn

bijvoorbeeld de Dom te Halberstadt, Augsburg (St. Johanniskirche), Palenberg (Karlskapelle) en waarschijnlijk Quedlinburg (Leopold & Schubert, 1984: pp. 29-30). Zij zijn ook bekend van opgravingen in Engeland (Rodwell, 1981: p. 122).

De sacraria onderstrepden de functie van het sokkelgat en wijzen de sokkels integraal als doopvontpodia aan. Om die reden zijn zij dan ook hier aangehaald.

5. DATERING

Archeologische aanwijzingen voor de datering van het in Feerwerd gevonden doopvontbasement ontbreken. Het baksteenformaat mag niet als tijdsindicator gelden. Daarvoor is het te weinig precies. Bovendien kan het gaan om steen die opnieuw gebruikt is, wat gezien de vele brokken waarschijnlijk lijkt. Wel is het formaat middeleeuws en ontbreekt jongere steen. Een suggestie voor een datering zal verderop worden gedaan.

In Spijk kan aan de hand van de hoogteligging van het basement in relatie tot de vloerhoogten worden opgemaakt, dat het voetstuk niet uit de stichtingstijd van het kerkgebouw stamt. Mede gezien het niveau van het fundament van een zijaltaar komt voorlopig als datering de veertiende of vijftiende eeuw in aanmerking.

De doopvontsokkels in de kerken van Lage en Heiligenkirchen worden op grond van de geschatte ouderdom van de vloeren waarop zij stonden, in de twaalfde eeuw geplaatst, het podium in Cappel in het begin van de dertiende eeuw. De exemplaren in Bünde, Herzebrock en Benninghausen zijn jonger. Zij stammen uit de late middeleeuwen, respectievelijk uit ca. 1474 en ca. 1514. De standplaats van de vont en het sacrarium in Werl worden tot de gotische fase van de kerk gerekend. De enkele genoemde sacraria elders in Duitsland zijn van Karolingische en Ottoonse ouderdom. Het voorkomen van sacraria gaat dus terug op het begin van het christendom in dit gebied.

Het gebruik om vonten op twee à drie treden hoge sokkels te plaatsen, komt volgens Schneider (1988: p. 168) op in de tweede helft van de twaalfde en in de dertiende eeuw. Het zou volgens hem kunnen wijzen op een opwaardering van de doopceremonie met mogelijk een theologische of liturgische achtergrond. In elk geval ontbreekt de praktische noodzaak om de vont op een voetstuk te plaatsen. Deze ontwikkeling had tot gevolg dat het westen van de kerk zo meer accent kreeg en optisch een tegenpool werd van het oosten waar het hoofdaltaar stond. Vanaf de dertiende eeuw verschijnen er ook voetingen met vijf à zes treden, waarvan in Engeland en Scandinavië enkele bewaard gebleven zijn. Uit deze landen zijn ook middeleeuwse doopvontsokkels met twee à drie treden bekend, in het bijzonder uit Gotland (Schneider, 1988: p. 167 en p. 168 aanhaling).

Waarbij de Hervorming het Calvinisme de overhand kreeg, veranderden de standplaats en het type vont.

Nederland vormt daarvan een voorbeeld. In Scandinavië dat Evangelisch-Luthers werd, bleef alles nog eens bij het oude, evenals op sommige plaatsen in Noord- en Midden-Duitsland.

6. HET VONTTYPE

De ronde sokkels met in het midden een afvoeropening doen vermoeden dat de bodem van bijbehorende vonten eveneens voorzien zijn van een uitstroomingsgat. Inderdaad bestaan er cilindrische stenen exemplaren die centraal in de lengteas doorboord zijn (Pudelko, 1932: pp. 15-16). In de kerk van Großsolt (Kr. Flensburg) in Angeln reesteerde in de ondergrond zowel een deel van het (vierkante) doopvontbasement uit veldkeien met in het centrum een gat, als, in het interieur, de granieten vont uit het midden van de dertiende eeuw met in de lengteas een afvoerkanaal (fig. 6). Ook Duitslands belangrijkste stenen vont uit de twaalfde eeuw bezit midden onder in de kuip een afvoergat. Het betreft de versierde doopvont uit de stiftskerk van Freckenhorst (Kr. Warendorf) die gezien de gedateerde inscriptie omstreeks 1129 moet zijn vervaardigd. De vont in de toren van Brenken (Kr. Paderborn), die niet verhoogd staat, bezit in de voet een uitneembaar gedeelte waardoor men zowel in de kuip van de vont als in het sacrarium kan kijken (Schneider, 1988: p. 166 aanhaling). Toch zijn zulke doorboorde vonten in Duitsland eerder uitzondering dan regel. Ook in Engeland⁵, Ierland⁶ (Leask, z.j.; fig. 8), Denemarken (Kjaer & Grønder-

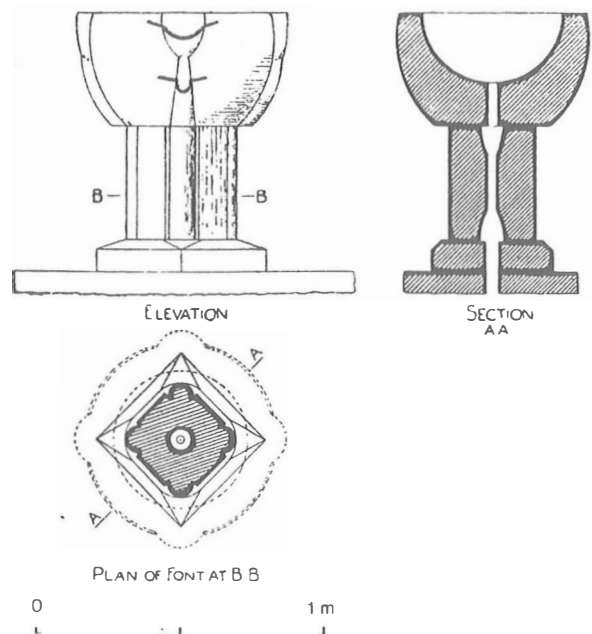

Fig. 8. Fore. Dooptvont met centraal afvoerkanaal. Zij aanzicht, langsdoorsnede en dwarsdoorsnede over de poot. Naar Leask (z.j.).

Hansen, 1988: p. 58 linker kolom) en vooral Gotland (Schneider, 1988: p. 167 noot 735) zijn doorboorde vonten bekend. Niet echter in Nederland. De twee houten en ongeveer vijftientig natuurstenen vonten die Groningen, Friesland en Drenthe rijk zijn, bezitten geen afvoergat (Steensma, 1963-1964; de Leeuw, 1977). Deze monolithische kuipen uit de twaalfde en dertiende eeuw, al dan niet voorzien van een voet en voetplaat, en de beide houten vonten zullen direct op de vloer hebben gestaan. Zij zullen zijn leeggeschept. Dit type vont zou een aanwijzing kunnen inhouden voor de veronderstelling dat doopvontsokkels jonger zijn, en hier niet voor de veertiende eeuw ingang vinden. Zo'n opvatting wordt versterkt door de archeologische bevindingen in de kerk van Spijk. Voorts kan worden geconcludeerd dat de vonten waarvoor sokkels werden gebouwd, in die tijd niet meer uit steen bestonden, maar uit brons of lood waren gegoten.

Middeleeuwse metalen vonten met een afvoergat komen in Nederland en Noord-Duitsland niet voor. Het onderzoek heeft zich op dit punt niet tot andere landen uitgestrekt. Zij zullen eveneens handmatig in heteronder gelegen sokkelgat zijn geleegd. Hiervoor bestond tussen kuip en gat voldoende ruimte, omdat bronzen en loden vonten vrijwel steeds op drie of vier pootjes staan. Soms hebben deze pootjes gemeenschappelijk een standing als basis.

7. RECONSTRUCTIE

Het is evident dat de sokkel in Feerwerd niet alleen in omtrek voordehelft werd opgeruimd, ook de bovenkant is als gevolg van vloervernieuwingen afgetopt. Het basement zal oorspronkelijk een afgeplatte, getrapte kegelvorm hebben bezeten. Voor de twee rijtjes stenen in het centrum kan geen verklaring worden gegeven (fig. 9).

De onderste trede bleef in opstand compleet bewaard, van de tweede resteerde slechts één steen. Van een derde trede was niets overgebleven. De sokkel moet wel een derde trede hebben gehad, omdat de diameter ter hoogte van de tweede trede te groot is om er een metalen vont te plaatsen. Deze zou in het centrale gat gevallen zijn. De diameter op het niveau van de derde trede bedraagt ca. 1 m buitenwerks en ca. 0,40 m binnenwerks: het afvoergat naar de ondergrond. Deze omvang past goed als standvlak voor de poten van een bronzen vont. Ook de sokkels in Altenbruch (fig. 5) en Cappel (Kr. Soest) (Schneider, 1988: p. 167 noot 738; fig. 10 en 11) waren oorspronkelijk drie treden hoog. Bij de reconstructie hebben de vormen de hoogte van de eerste trede als voorbeeld gediend. De sokkel die op de vloer zal hebben gestaan, heeft een hoogte van ongeveer 0,90 m gehad.

De priester stond bij de doopbediening op de tweede trede. De bovenkant van de vont rees boven dit niveau nog ongeveer 1,20 m uit, wat een praktische 'werkhoogte' is.

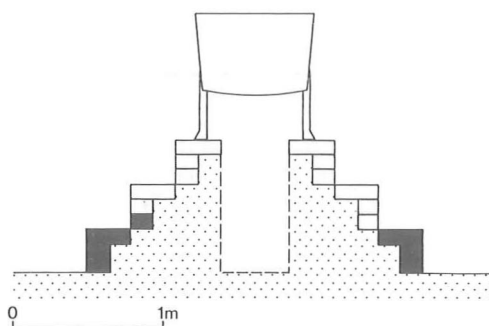

Fig. 9. Feerwerd. Reconstructie van de doopvontsokkel met drie treden. Op de bovenste trede een bronzen vont op pootjes. Zwart gevonden, grijs gereconstrueerd. Tek. J.H. Zwier.

8. DE BRONSSLAK

Om antipapistische redenen maar ook vanwege functieverlies zijn tijdens en na de Hervorming de meeste vonten uit de kerken verwijderd. De protestanten hadden de onhandelbare grote vonten vaak niet nodig, omdat zij een eenvoudiger doopritueel voorstonden, waarbij besprenkeling met water uit een schaal of een bekken voldoende was. Van de uitruiming werden de bronzen vonten waarschijnlijk het eerst slachtoffer. Zij konden worden omgesmolten en het brons worden hergebruikt, bijvoorbeeld voor het gieten van graven, klokken, kandelaars etc. Zij bezaten dus een sloopwaarde. Hun stenen soortgenoten hadden meer kans te overleven, zij het vaak na degradatie tot bijvoorbeeld kalkbak voor een timmerman, blusbak in een smederij, drenkbak voor het vee, bloembak in een tuin etc. (Steensma, 1963-1964; de Leeuw, 1977). Ook zijn sommige vonten begraven, bijvoorbeeld in de toren, en later teruggevonden.

Er zijn geen schriftelijke bronnen waaruit blijkt dat de kerk van Feerwerd een middeleeuws doopvont bezat, laat staan dat die van brons was. Het is zelfs onbekend of in de kerken van Noord-Nederland überhaupt bronzen vonten stonden. Dat zij hier voorkwamen lijkt echter wel waarschijnlijk, te meer omdat zij in de aangrenzende Duitse streken wel deel uitmaakten van het kerkmeubilair en soms tot op heden bewaard bleven. Het hoofdverspreidingsgebied van romaanse en gotische doopvonten uit brons en lood ligt in het oude Nedersaksen, namelijk de Harz, het gebied noordelijk daarvan tussen Weser en Warnow en in Holstein (Mundt, 1908: p. 2). In dit gebied bevonden zich de oudste exemplaren; die in het westelijker gelegen Butjadingen en Ostfriesland zijn in het algemeen iets jonger (Haiduck, 1979: p. 95). Zo dateren de bronzen vonten in de Krummhörn in het westen van Ostfriesland uit de tweede helft van de vijftiende eeuw.

Het is verleidelijk de vont van Feerwerd in verband te brengen met de klok uit 1466 (Pathuis & de Visser, 1943). Deze hangt nu in de toren van de kerk in Oostum

Fig. 10. Cappel, Ev. Stifts- und Fialkirche. Opgraving 1980, gezien uit het westen. Op de voorgrond, in het westen van de kerk, het basement van de doopvont. Het centrale gat is goed zichtbaar. Foto Westfälisches Museum für Archäologie, Münster.

en werd kennelijk naar hier verkocht. De vont is mogelijk voor de sloop van de hand gedaan. Zoals gebruikelijk zal de klok ter plaatse zijn gegoten en misschien tegelijkertijd ook wel de vont. Dat er in of rond de kerk van Feerwerd brons is gegoten bewijst een bronsslak die vlak bij de sokkel werd gevonden. Deze bronsvondst gaf sommigen zelfs aanleiding het fundament als de rest van een klokkengieterij te beschouwen. Ik hoop inmiddels te hebben aangetoond dat deze gedachte onjuist is. De slak bestaat hoofdzakelijk uit siliciumoxyde (kwarts) dat ook wel bronsschuim wordt genoemd en dat vrijkomt bij het smelten van bronzen baren en bij het gieten in de ontluuchtingsgaten en het ingietpunt van de mal.⁷ De slak kan ter plekke uit de ondergrond zijn gekomen, maar eveneens van het kerkhof afkomstig zijn en in het interieur zijn beland bij het aanbrengen van een egalisatielaag voor de aanleg van een nieuwe vloer.

9. DE VONTOPSTELLING IN LÜDINGWORTH

Een enkele maal kreeg een bij onderzoek ontdekt doopvontsokkel zijn oude functie terug, bijvoorbeeld in de kerk van Cappel (fig. 10 en 11). Toch is de uitvoering anders dan oorspronkelijk, omdat bij de restauratie de sokkel niet drie maar twee treden hoog moest worden gereconstrueerd (Schneider, 1988: p. 167 noot 735). Voorts is de vont niet het oude Cappeler exemplaar. Dat bleef namelijk niet bewaard.

In Lüdingworth (Stadt Cuxhaven) bedreigt de schijn. Daar staat in de zuidoosthoek van het koor de vont niet in originele opstelling, hoewel de onderbouw er wel een afspiegeling van vormt. Bovendien wordt de betekenis van zo'n sokkel inmiddels niet meer begrepen en maakt in plaats van een liturgische nu een folkloristische uitleg opgang.

Fig. 11. Cappel. Ev. Stifts- und Filialkirche. De opstelling van de doopvont. Reconstructie. De vont is uit een andere kerk afkomstig. Het basement telde oorspronkelijk een trede meer. Foto M. Schneider. Westfälisches Museum für Archäologie, Münster.

Fig. 12. Eilsum in de Krummhörn. Bronzen doopvont van Bertold Klinghe, 1472. Een soortgelijk vont zal op de sokkel in de kerk van Feerwerd hebben gestaan. Foto Jan Hovinga, Zuidlaren.

De sokkel bestaat uit een ronde basis (diam. 1,40 m) met centraal een korte, cilindrische holle schacht (h. 22 cm, diam. 74 en 44 cm). De bronzen vont staat met vier voeten op de rand van de schacht, waarbij de ruimte tussen kuip en schacht 26 cm bedraagt. De onderbouw dateert van 1601, de vont stamt uit de eerste helft van de veertiende eeuw (Kiecker, Lenz & Rüther, 1956: p. 179).

Een informatieblad voor de kerkbezoeker vermeldt dat het voetstuk een oude stookplaats is waarboven het doopwater in de vont verwarmd werd. De doop – van een kind – vond in de middeleeuwen immers nog vaak door onderdompeling plaats, wat vanwege de temperatuur van het water en de omgeving zo zijn bezwaren had. Dus de onderbouw als open haard, met de schacht als stookplaats! Zelfs de *Kleine Kunstführer* voor de kerk

van het nabije Altenbruch (1990) noemt dezelfde functie voor het daar gevonden fragment van een doopvontbasement, zij het met de toevoeging dat het om een vermoeden gaat (fig. 5). In de interpretatie als haard klinken 'klok en klepel' door, want bijvoorbeeld in de kerkverordening uit 1542 voor de hertogdommen Schleswig en Holstein wordt nadrukkelijk vermeld, dat 's winters een bekken warm water in de doopvont moest worden geplaatst, omdat de doop "zum Heile und nicht zum Verderben der Kinder" was verordonneerd (Teuchert, 1986: p. 49).

Van heilig tot profaan. Zo gaat het met elementen die door een cultuuromslag hun functie en op den duur ook hun betekenis verliezen. Met zulke verschijnselen wordt de archeologie qualitate qua geconfronteerd.

10. SAMENVATTING

Voor het in de kerk van Feerwerd gevonden bakstenen basement dat voor de helft bewaard bleef, bestaan tegenhangers. De overeenkomst betreft de situering in het westen of het midden van het kerkship, de vorm van de constructie en haar grootte, met centraal steeds een open ruimte met daarin de natuurlijke ondergrond of direct contact daarmee. Beide elementen zijn in hun onderlinge samenhang karakteristiek voor de eisen die de middeleeuwse liturgie aan de opstelling van een doopvont stelt. Het doopvontbasement dateert waarschijnlijk uit de vijftiende eeuw. De bijbehorende vont behoorde tot een type op pootjes die al dan niet op een standring stonden en was waarschijnlijk gegoten uit brons. Het basement vormt geen restant van een klokkegieterij, zoals wel is verondersteld.

11. NAWOORD

De heer H.G. de Olde te Zuidlaren was zo vriendelijk mij te attenderen op enkele algemene boekwerken over kerken in Engeland en Denemarken. Hem zeg ik hiervoor dank, evenals dr. R. Steensma te Kollum, die mij wees op de doopvontopstelling in de kerk van Lidingworth. Mevrouw dr. Gabriele Isenberg, hoofdconservator bij het Westfälisches Museum für Archäologie, Amt für Bodendenkmalpflege, zorgde welwillend voor beide foto's van de kerk te Cappel. Ook haar dank ik voor haar medewerking.

Dit artikel verscheen eerder in het tijdschrift *Groninger Kerken* 11, 1994, pp. 71-77.

12. NOTEN

1. Gedeputeerde mevrouw M.L. de Meijer stelt de Jacobuskerk van Feerwerd weer in gebruik. *Groninger Kerken* 10, 1993, pp. 148-150.
2. De vondst werd op 17 maart 1992 gemeld door de heer D.J. de Jong, rayonarchitect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, aan drs. H.A. Groenendijk, provinciaal archeoloog voor Groningen. Na autopsie vanwege het B.A.I. der R.U.G. op 20 maart, werd de vondst op 26 maart door de heren K. Klaassens en J.H. Zwier archeologisch vastgelegd.
3. Ongepubliceerd onderzoek B.A.I. (J.W. Boersma).
4. Højby, Vig, Butterup en Ishøj.
5. Vriendelijke mededeling H.G. de Olde, Zuidlaren, mede op gezag van R. Butler-Stoney, Mileham.
6. Bijvoorbeeld: Fore, St. Fechin's church.
7. Mevrouw drs. Ineke Joosten (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek) was zo vriendelijk de slak te analyseren en haar resultaten beschikbaar te stellen, waarvoor ik haar dank zeg.

13. LITERATUUR

- DAVIES, J.G., 1962. *The architectural setting of baptism*. Barrie & Rockliff, London.
- DEHIO, G., 1992. *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler. Bremen, Niedersachsen* (Bearb. G. Weiß). Deutscher Kunstverlag, München etc.
- Ev.-luth. St. Nicolaikirche Cuxhaven-Altenbruch (= Kleine Kunstführer durch Kirchen, Schlösser und Sammlungen im mittteleuropäischen Kulturraum 1495). Schnell & Steiner, München etc., 1990.
- GLAZEMA, P., 1949. Oudheidkundige opgravingen in de Nederlands Hervormde kerk te Oosterbeek (Gld.). *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6e serie, 2, pp. 33-84.
- GROENENDIJK, H.A., 1992. Verslagen van provinciaal en regionaal archeologen – Groningen. *Jaarverslag van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, pp. 135-140.
- HAIDUCK, H., 1979. *Die mittellaterlichen Kirchen des Landes Wursten und ihr Inventar*. Männer vom Morgenstern, Bremerhaven.
- HAIDUCK, H., 1992. *Beginn und Entwicklung des Kirchenbaues im Küstengebiet zwischen Ems- und Wesermündung bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts* (= Quellen zur Geschichte Ostfrieslands 15). Ostfriesische Landschaft, Aurich.
- HALBERTSMA, H., 1978. De kerk van Sint Johannes de Doper te Wijk bij Duurstede. *Spiegel Historiael* 13, pp. 319-327.
- HEMKER, C., 1991. Grabungen in der Evangelischen Kirche von Kamen-Methler, Kreis Unna. *Ausgrabungen und Funde in Westfalen-Lippe* 6B, pp. 111-133.
- ISENBERG, G., 1982. Sankt Martin in Benninghausen. *Westfälische Kunststätten* 21, pp. 17-21.
- ISENBERG, G., 1983a. Fundchronik Reg. Bez. Arnsberg, Kr. Soest, Lippstadt-Benninghausen. *Ausgrabungen und Funde in Westfalen-Lippe* 1, pp. 199-203.
- ISENBERG, G., 1983b. Zur Baugeschichte der ev. Laurentiuskirche in Bünde. *Westfalen* 61, pp. 42-49.
- ISENBERG, G., 1992. Neue Ausgrabungen in Kirchen zwischen Lippe und Ruhr. *Westfalen* 70, pp. 30-33.
- KIECKER, O., W. LENZ & H. RÜTHER, 1956. *Die Kunstdenkmale des Kreises Land Hadeln und der Stadt Cuxhaven* (= Die Kunstdenkmale des Landes Niedersachsen). Deutscher Kunstverlag, München.
- KJAER, U. & P. GRINDER-HANSEN, 1988. *Kirkerne i Danmark. Den katolske tid. Indtil 1536*. Boghandlerforlaget, z.p.
- KNEPPE, C. & H.-W. PEINE, 1993. Ausgrabungen in der kath. Pfarrkirche St. Christina in Herzebrock, Kreis Gütersloh. *Ausgrabungen und Funde in Westfalen-Lippe* 8B, pp. 41-52.
- LEASK, H.G., z.j. *Fore co. Westmeath. National monuments*. Stationery office, Dublin.
- LEEuw, G. DE, 1977. *Drentse doopvonten van Bentheimer zandsteen* (= Museumfonds 1). Provinciaal Museum van Drenthe, Assen.
- LEOPOLD, G. & E. SCHUBERT, 1984. *Der Dom zu Halberstadt bis zum gotischen Neubau*. Acta humaniora, Weinheim.
- MUNDT, A., 1908. *Die Erztaufen Norddeutschlands vor der Mitte des XIII. bis zur Mitte des XIV. Jahrhunderts*. Klinkhardt & Biermann, Leipzig.
- OLSEN, O., 1966. Middelalderkirkens møblering. *Skalk* 1966-5, pp. 11-15.
- PATHUIS, A. & M.A. DE VISSER, 1943. Beredeneerde lijst van torenklokken in de provincie Groningen. *Verslag omtrent den toestand van het Museum van Oudheden voor de provincie en stad Groningen over 1943*, pp. 3-99.
- PUDELKO, G., 1932. *Romanische Taufsteine*. Würfel Verlag, Berlin.
- RODWELL, W., 1981. *The archaeology of the English church*. Batsford, London.
- SCHNEIDER, M., 1988. *Die Stiftskirche zu Cappel. Kunsthistorische Auswertung der Ausgrabung 1980 und der archivalischen Überlieferung* (= Denkmalpflege und Forschung in Westfalen 16). Rudolf Habelt, Bonn.
- SOMMER, J., 1966. Anfänge des Kirchenbaues in Niedersachsen. Neue Erkenntnisse aus Bauuntersuchungen der letzten Jahre. In: *Vorchristliche-christliche Frühgeschichte in Niedersachsen* (= Beiheft zum Jahrbuch der Gesellschaft für Niedersächsische

- Kirchengeschichte 64). Blomberg, pp. 58-101.
- STEENSMA, R., 1963-1964. Middeleeuwse doopvonten in noord-Nederland. *Jaarboek voor de eredienst van de Nederlandse Hervormde Kerk*, pp. 145-157.
- TEUCHERT, W., 1986. *Taufen in Schleswig-Holstein* (= Kleine Schleswig-Holstein-Bücher 37). Boyens & Co., Heide in Holstein.
- TRIER, B., 1989. Bericht über die Tätigkeit des Westfälischen Museums für Archäologie – Amt für Bodendenkmalpflege – im Jahre 1988. *Neujahrsgruß*, pp. 3-86.
- WILSON, D.M. & D.G. HURST, 1967. Medieval Britain in 1966. *Medieval Archaeology* 11, pp. 262-319.